

Univerzita Karlova v Praze

Pedagogická fakulta

Katedra občanské výchovy a filosofie

Problematika jazykových her ve filosofii

Ludwiga Wittgensteina

Vypracovala: Adéla Klapilová

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Naděžda Pelcová, CSc.

Rok obhajoby: 2012

Čestné prohlášení:

Prohlašuji, že bakalářskou práci na téma „Problematika jazykových her ve filosofii Ludwiga Wittgensteina“ jsem vypracovala samostatně a veškerou použitou literaturu a podkladové materiály jsem řádně uvedla v příloženém seznamu literatury.

V Praze dne 8. května 2012

Poděkování:

Ráda bych poděkovala Doc. PhDr. Naděždě Pelcové, CSc. za odborné vedení bakalářské práce a dále Doc. RNDr. Jiřímu Fialovi CSc. a Prof. RNDr. Jaroslavu Peregrinovi, CSc. za konzultace k této práci.

Obsah

Úvod	5
1 Ludwig Wittgenstein a jazykové hry v kontextu jeho filosofie.....	6
2 Wittgensteinova filosofie v dobovém kontextu	8
2.1 Vývoj filosofického pojetí jazyka	8
2.2 Wittgenstein a Vídeňský kruh	11
3 Základní pojmy	13
3.1 Pojem hra.....	13
3.2 Pojem jazyková hra	15
3.3 Role pravidel ve hře.....	18
4 Jazyk a Tractatus logico – philosophicus.....	21
4.1 Otázka metafyziky ve Wittgensteinově filosofii	25
5 Jazyková hra v pozdním Wittgensteinově díle	28
5.1 Role kontextu v jazykové hře	30
5.2 Vyvrácení soukromého jazyka	33
6 Jazykové hry a výuka.....	34
6.1 Pravidla hry ve výuce	34
6.2 Učení se řeči hrou	38
6.3 Problémy při učení řeči ukazováním	40
6.4 Wittgensteinova cesta k nevyslovitelnému.....	42
7 Závěr	45
8 Zdroje	46
Seznam literatury	46
Internetové zdroje	46
9 Přílohy.....	47

Úvod

Pojem „jazyková hra“ je nedílnou součástí filosofie Ludwiga Wittgensteina, jednoho z nejznámějších filosofů 20. století. Wittgensteinův zcela originální pohled na jazyk jako na filosofický problém je převratný v rámci své dobové filosofické situace zejména proto, že se svým postojem, ostatně podobně jako ve svém předcházejícím díle, vyhraňuje proti metafyzickému způsobu myšlení.

Samotný vývoj celé Wittgensteinovy filosofie je úzce spjatý s jeho životními osudy a směry, kterými se ubíral, a jejichž prostřednictvím nakonec dospěl právě ke zmíněné koncepci jazykových her. Analýza základního problému díla *Tractatus logico-philosophicus* a následný detailnější rozbor *Filosofických zkoumání* jsou proto nezbytně nutné ke komplexnímu pochopení celé problematiky jazykových her.

Z tohoto hlediska je pak třeba nejen stanovit, jak je zde chápán samotný pojem „jazyková hra“, ale také jak je chápán pojem „hra“ ve filosofii obecně. Lze mezi nepřehledným množstvím her nalézt jistou podstatnou spojitost? V rámci řešení tohoto pojetí je třeba objasnit, jak důležitá je role kontextu v jazykových hrách a jakým způsobem se tento nový filosofický náhled promítá do filosofie své doby.

Z pedagogického hlediska se pak nabízí otázka, zda má filosofická koncepce jazykových her Ludwiga Wittgensteina pro tento obor nějaký využitelný rozměr a zda je možné znalosti koncepce jazykových her aplikovat na výuku.

1 Ludwig Wittgenstein a jazykové hry v kontextu jeho filosofie

Ludwig Wittgenstein se narodil 26. dubna 1889 ve Vídni. Karl Wittgenstein, jeho otec, zde tehdy získal poměrně velkou váznost i majetek jako výrobce oceli. Podle Wittgensteinovy matky Leopoldine jsou tak dokonce pojmenovány známé kladenské železářny Poldi. Wittgensteinova měšťanská rodina tedy byla velmi bohatá, navíc výrazně podporovala kulturu, a to zejména díky četným stykům s intelektuály či osobnostmi z umělecké sféry. Toto bezpochyby ovlivňovalo i podněcovalo Ludwiga, který byl nejmladším z osmi dětí. Jako dítě stál Ludwig většinou ve stínu svých starších sourozenců, byl nenápadný a smýšlením spíše technicky zaměřený. Až do svých čtrnácti let měl Ludwig zajištěno domácí vyučování. Po Státní reálné škole v Linci, kde zameškal mnoho vyučovacích hodin, studoval strojírenství na Technické vysoké škole v Berlíně - Charlottenburgu, jeho zájem tak jasně nasvědčoval o budoucím povolání inženýra. Tímto směrem se jeho studia ubírala i dále, a to na univerzitě v Manchesteru. Zabýval se nejprve letectvím a problémy aerodynamiky, avšak brzy svou pozornost směřuje k matematice. K ní jej přivedla především četba *Principles of Mathematics* Bertranda Russella. Od léta 1908 studoval v anglické Cambridge, kde se setkává právě s logikem Bertrendem Russellem, u nějž pak od roku 1912 absolvuje několik trimestrů. Zajímá se o hudbu, intenzivně se věnuje studiu filosofických myšlenek a podniká několik zahraničních cest. Počátek první světové války ho proto zastihl v Norsku, kam se na nějaký čas stáhl do ústraní. Po vypuknutí první světové války se však Wittgenstein přihlásil do rakouské armády jako dobrovolník.

Navzdory publikačním potížím vychází v roce 1921 *Tractatus logico – philosophicus*, jediné Wittgensteinovo dílo, které bylo vydáno za jeho života. Wittgenstein posílá rukopis tohoto díla Russellovi z italského tábora, kde byl zajat. I přes Russellovu podporu vyšlo toto dílo až roku 1921 v *Análech přírodní filosofie*. Toto dílo sice bylo v podstatě přijato Vídeňským kruhem, jinak však zůstalo po svém vydání docela nepovšimnuto.¹ Podle Wittgensteina však byly tímto spisem vyřešeny všechny problémy filosofie. Několik let poté, přibližně v letech 1921-1929, pracoval Wittgenstein jako venkovský učitel. V této své životní roli

¹ WUCHTERL, K., HÜBNER, A. *Wittgenstein*. Olomouc: Votobia, 1995. ISBN: 80-85885-07-7.

však neuspěl, neboť na takové povolání nebyl psychicky stavěn a chyběla mu dostatečná trpělivost s žáky. Začal také znovu uvažovat o vstupu do kláštera, brzy si ale uvědomil, že by ho učinění tohoto rozhodnutí zřejmě nenaplnilo.

V roce 1929 se pak vrací do Cambridge, pravděpodobně ovlivněn zejména Brouwerovou přednáškou, a opět se zde pouští do filosofické práce i do svých přednášek. Z Russellova podnětu zde rovněž předkládá svůj Traktát jako doktorskou dizertaci.

V roce 1934 Wittgenstein začíná své práce na předběžných studiích ke knize *Filosofická zkoumání*.² Toto období se považuje za počátek jeho pozdní filosofie. „Traktátovské“ úvahy o logice a fenomenologii jsou tímto postupně vytlačeny myšlenkou rozmanitých jazykových her a studiem pravidel, kterými se řídí praxe jejich hraní.

V průběhu druhé světové války Wittgenstein pracuje jako technický pracovník v Newcastlu. Po válce sice ještě setrvává na univerzitě, ale od roku 1947 rezignuje na akademickou činnost a soustředí se na psaní. Většina materiálu ke spisu *Filosofická zkoumání* vznikla do roku 1949, za svého života však Wittgenstein již žádné jiné dílo než Traktát nedokončil. Přesto lze říci, především s ohledem na předmluvu k dílu *Filosofická zkoumání*, která je datována „Cambridge leden 1945“, že také tento spis byl určen ke svému vydání, ačkoli si Wittgenstein byl vědom toho, že v díle již nestihne dokončit své myšlenky v jejich úplnosti, tedy že dílo není ještě uzavřené. V roce 1949 postihne Wittgensteinův život onemocnění rakovinou. Poslední léta života tak tráví Wittgenstein střídavě ve Vídni, Oxfordu a Cambridge. V Cambridge pak v domě lékaře, s nímž byl spřátelen, roku 1951 na rakovinu umírá.³

² Jedná se o tzv. „Modrou a Hnědou knihu“, které Wittgenstein anglicky diktoval svým studentům. WUCHTERL, K., HÜBNER, A. *Wittgenstein*. Olomouc: Votobia, 1995. ISBN: 80-85885-07-7.

³ STÖRIG, H.J. *Malé dějiny filosofie*. Praha: Zvon, 1992. str. 468 - 490

2 Wittgensteinova filosofie v dobovém kontextu

2.1 Vývoj filosofického pojetí jazyka

Je nejspíše nemístné pokoušet se pátrat po tom, zda myšlenky Ludwiga Wittgensteina vychází či čerpají z filosofie některého z jeho předchůdců, neboť jak se už v úvodu díla *Tractatus logico-philosophicus* sám vyjadřuje, nehodlá posuzovat, nakolik se jeho vlastní úsilí shoduje s úsilím těchto ostatních filosofů. Wittgenstein si tedy nečiní nárok na novost, neboť považuje za lhostejné, jestli to, co ve svém díle myslel, již řešil někdo před ním.⁴ Vliv ostatních autorů na Wittgensteinovy myšlenky tedy není třeba nijak přeceňovat, neboť názorů těch, se kterými byl během svého filosofického působení konfrontován, užívá výhradně po svém, tedy často bez ohledu na kontext takovéto původní myšlenky. Wittgensteinova filosofie je ale často podněcována nejrůznějšími kritikami, jak budeme postupně odhalovat.

Je také nezbytné poznamenat, že Wittgensteinovo působení se rozvíjí téměř paralelně s působením filosofů z Vídeňského kruhu, který je možno považovat za krystalizační bod novopozitivistického hnutí. S Vídeňským kruhem navázal Wittgenstein vztahy přibližně po roce 1929 a myslitele tohoto Kruhu také nepopíratelně ovlivnil.⁵

Podíváme-li se nyní na způsoby, kterými bylo z filosofického hlediska nahlíženo na jazyk, zjistíme, že lze obecně zmínit celkem dva odlišné přístupy, kterými můžeme k problematice jazyka a řeči jako filosofického problému přistoupit. Je důležité toto zde uvést z důvodu, abychom si myšlenky a názory Ludwiga Wittgensteina dokázali lépe spojit a zařadit je s ohledem na vývoj filosofického pohledu na jazyk, popřípadě abychom si je s nimi mohli přímo porovnat.

První přístup tedy samozřejmě nacházíme již u antických filosofů, a to konkrétně například v Heraklitově pojmu LOGOS, v němž se slučuje myšlenka „světovládneho rozumu“ s „rozumnou řečí“, poté zejména u Platónova *Kratyla*, kde Platón řeší problém vzniku slov i vztah míněné věci se zvukovým znakem, přičemž

⁴ WITTGENSTEIN, L. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH 2007. str. 7

⁵ STÖRIG, H.J. *Malé dějiny filosofie*. Praha: Zvon, 1992. str. 468

kritizuje možnost, že by mohl být konvenční, ale také u Aristotela, který si všímá vztahu mezi jazykem a myšlením. Je to tedy období ještě skutečně velmi vzdálené obratu k jazyku. Starověké myslitele však již tehdy napadala otázka rozdílu mezi vztahem a skutečností. Filozofové také samozřejmě museli jazyk užívat k řešení úkolů, které si sami vytyčili. Zájem o problematiku jazyka pak rozhodně nepominul ani v období scholastiky, která se zabývala správnými výklady a překlady textu či správnou argumentací, neopomenutelný je zde známý rozpor nominalismu a realismu.⁶

Pokročíme o dlouhé časové období dopředu, abychom se tak přiblížili době, ve které žil Ludwig Wittgenstein. Nelze však konstatovat, že by byl v 19. století jazyk ústřední otázkou filosofie. Avšak z filosofů, kteří se touto problematikou zabývali, je užitečné zmínit alespoň některá jména. Jedná se například o Herdera, který obhajoval jedinečnost národních jazyků, lingvistu a filosofa Wilhelma von Humboldta či Schleiermachera.

Teprve koncem 19. století dochází k významné a pro nás podstatné změně, kterou je hnutí známé pod názvem „obrat k jazyku“, případně také „lingvistický obrat“. Právě tímto obratem k jazyku je charakterizováno důležité období v dějinách filosofie, které lze datovat přibližně od konce 19. století a počátku 20. století.

Tato další vlna zájmu o jazyk se zdvihá především v Německu, významnou roli zde přitom hraje filosof Gottlob Frege⁷, který se vrací k problému vztahu znaku, významu a zkušenosti. Frege se snažil rozlišovat všechny výpovědi na ty, které mají a nemají smysl, přičemž smysluplné odpovědi je možné dále dělit na pravdivé a nepravdivé. Myslitelé této epochy se tedy navrací zejména k univerzálnosti jazyka a také k jeho souvislosti s logikou. Jazyk je chápán jako jediný nástroj filosofa, tudíž je filosofická diskuze diskuzí o myšlenkách vyjádřených jazykem. Filosofické problémy přestaly být tímto chápány jako problémy bytí (ontologie) nebo jako otázky po poznání (gnoseologie), jako tomu bylo doposud, ale již zmíněnou antickou, středověkou a následně novověkou tradici postupně vystřídal nový způsob

⁶ STÖRIG, H.J. *Malé dějiny filosofie*. Praha: Zvon, 1992. str. 472

⁷ Na Fregeho, zakladatele moderní filosofické logiky, upozornil svými spisy teprve B. Russel. WUCHTERL, K., HÜBNER, A. *Wittgenstein*. Olomouc: Votobia, 1995. ISBN: 80-85885-07-7.

porozumění těmto filosofickým otázkám jazykem sdíleného a utvářeného bytí, tedy toho, jak sdílíme a jak utváříme jazykem poznávané bytí.

Tito filosofové přelomu 19. a 20. století pojali podezření, zda je přirozený jazyk skutečně vhodným východiskem sémantických zkoumání. U zrodu matematické logiky, díky níž k tomuto posunu dochází, stojí zejména již jmenovaní Gottlob Frege a Bertrand Russell, kteří sice tradiční sémantické koncepce odsuzují, nicméně lze ukázat, že jejich vlastní pojetí je do jisté míry tradičním pojetím, to znamená subjekt – predikátovým pojetím věty, ovlivněno. V obratu k jazyku v rámci analytické filosofie se odráží názor, že to, co nás může dovést k řešení tradičních filosofických problémů, případně k poznání jejich prázdnoty, je analýza našeho jazyka, tedy jazyka, kterým hovoříme, a ve kterém jsou tyto problémy formulovány. Jedná se o přesvědčení, že filosofického zachycení myšlení může být dosaženo filosofickým zachycením jazyka, a že vyčerpávajícího zachycení může být dosaženo právě a jedině tímto způsobem. Analytická filosofie staví filosofii jazyka na první místo.⁸

Jak již bylo uvedeno, Ludwig Wittgenstein je bezprostředním žákem Bertranda Russella.⁹ Wittgensteinova sémantická koncepce je však převratná z toho důvodu, že tradiční subjekt – predikátové pojetí věty a s ní související pojetí subjektového a predikátového termínu odmítá na rozdíl od Frege a Russella naprosto důsledně. K prvnímu ze dvou přístupů k jazyku jako filosofickému problému můžeme tedy rovněž zařadit Wittgensteinův *Tractatus logico-philosophicus*, dílo, podle kterého lze filosofické promluvy sice popsat pomocí exaktních věd, ale zároveň se před námi touto cestou vynořuje transcendence filosofického základu tázání. Protože Wittgenstein celou svou koncepci, kterou stvořil v *Traktátu*, ještě během svého života přetvořil, objevuje se před námi ve *Filosofických zkoumáních* zcela odlišné pojetí téže problematiky. Proto právě myšlenky zaznamenané ve *Filosofických zkoumáních* můžeme

⁸ Analytická filosofie je významným uskupením současné filosofie, toto označení se vztahuje k filosofickému pracovnímu postupu, který v této skupině převládá, a je silně určen analýzou jazyka. Vyvinula se z pozic, které se v průběhu antimetafyzického obratu snažily předložit absolutní východisko určitého typu, které překonává alternativu ontologického a transcendentálního myšlení. ANZENBACHER, A. *Úvod do filosofie*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-804-X. str. 156

⁹ Russell byl doslova hvězdou nové logiky, neotřesitelnou kapacitou v oblasti základního matematického a logického bádání, určoval nový antiidealistický směr, který se orientoval na empirická data vědy a jejich logické analýzy. WUCHTERL, K., HÜBNER, A. *Wittgenstein*. Olomouc: Votobia, 1995. ISBN: 80-85885-07-7.

považovat za druhý přístup k problematice jazyka jako filosofické otázky. Wittgenstein zde chápe řeč jako jistý druh jednání, pomocí kterého lidé chtějí něčeho dosáhnout. Oba naznačené přístupy si tak můžeme ukázat na filosofii Ludwiga Wittgensteina, první z nich demonstrují na díle *Tractatus logico-philosophicus*, ten druhý následně na knize *Filosofická zkoumání*.

2.2 Wittgenstein a Vídeňský kruh

Jak již bylo předesláno, Wittgenstein navazuje s Vídeňským kruhem styky okolo roku 1929. Tato novopozitivistická škola, která vznikla neposledně pod vlivem jeho *Traktátu*, vystoupila na veřejnost v roce 1929, a to se spisem *Vědecký světový názor – Vídeňský kruh*. Nejvýznamnějšími představiteli tohoto seskupení jsou Moritz Schlick, v podstatě vůdčí postava Vídeňského kruhu a též nadšenec pro Wittgensteinovy ideje,¹⁰ a Rudolf Carnap¹¹.

Novopozitivisté jsou logičtí empiristé a scientisté. Podstatné jsou pro ně zejména exaktní přírodní vědy, všechny ostatní vědy pak mají být přeměněny v jedinou jednotnou vědu ve smyslu metody exaktních přírodních věd. Jedna z otázek, kterou si pokládají, je, za jakých podmínek jsou výroky vědecky smysluplné. Podle Wittgensteina záleží význam věty v metodě její verifikace. To znamená, že význam věty spočívá v metodě, kterou lze ukázat, kdy je tato věta pravdivá a kdy nepravdivá. Přitom jsou pro Wittgensteina a novopozitivismus přípustné pouze metody empirické.¹²

¹⁰ WUCHTERL, K., HÜBNER, A. *Wittgenstein*. Olomouc: Votobia, 1995. ISBN: 80-85885-07-7.

¹¹ Například v pozdějších Carnapových teoriích ale zřejmě došlo k zasazení kusých poznatků Wittgensteinovy filosofie do kontextu, který byl Wittgensteinovi cizí. Důvodem takových situací je podle některých autorů právě špatné pochopení jeho filosofie: „Neporozumí se Wittgensteinovi, jestliže se nepochopí, že u něho máme co do činění s filosofií, a nikoliv s logikou, která mu byla jen vhodným prostředkem vytvoření vlastního obrazu světa.“ ENGELMANN, P. *Ludwig Wittgenstein – Briefe und Begegnungen*. München/ Wien, 1970., str. 76

¹² ANZENBACHER, A. *Úvod do filosofie*. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-804-X. str. 160

Není ale jisté, zda byly vztahy Wittgensteina s Vídeňským kruhem zrovna oboustranně vřelé. Wittgenstein k tomuto novému hnutí totiž udržoval spíše odměřený postoj, takže ačkoliv se na něj pozitivisté neustále odvolávali, naopak se tomu nestalo nikdy.¹³

¹³ WUCHTERL, K., HÜBNER, A. *Wittgenstein*. Olomouc: Votobia, 1995. ISBN: 80-85885-07-7.str. 11

3 Základní pojmy

Porozumění filosofii Ludwiga Wittgensteina, zejména z období jeho pozdního působení, předpokládá především ujasnění si několika zásadních pojmů, které jeho filosofickou koncepcí prochází. V následujících podkapitolách se tak od širšího pojetí pojmu „hra“ dostaneme až k pojetí termínu „jazyková hra“, který se zde pomocí několika interpretací pokusím objasnit.

3.1 Pojem hra

Primárně je nutno určit, z jakého hlediska zde bude nahlíženo na pojem hra ve filosofickém kontextu obecně. Z řady filosofů, kteří toto téma začlenili do svých prací, jsem si pro vysvětlení her zvolila pojetí představitele filosofické hermeneutiky Hanse Gadamera, zmiňované v knize *Aktualita krásného*. Zde se o hře autor vyjadřuje jako o *základní funkci života*. Jedná se podle něj o *svobodný impuls, nebo rovněž o formu komunikace, která dělá diváka spoluhráčem, nebo se pak také může jednat o bezcílný samopohyb z přebytku*.¹⁴

Zmíněné chápání hry jako „formy komunikace“ nás již pomalu odkazuje k problematice jazykových her, které bude věnována následující podkapitola. Je proto vhodné si zároveň říci, co Gadamer rozumí samotným jazykem. Podle něj se tedy jedná o to, co je *neviditelné při běžném používání*. Člověka, který jazyk běžně užívá, totiž nezajímá jazyk, kterým se dorozumívá, nýbrž témata, ke kterým řeč odkazuje. Jazyk má podle něj smysl ve vztahu k druhým lidem, neboť tento vztah umožňuje a vytváří. Dále jazyk chápe jako *univerzální a pružný*, neboť dokáže vyjádřit téměř cokoliv, avšak co nemůžeme označit, o tom pak nelze ani myslet.¹⁵

Vrátím-li se znovu k samotnému obecnému pojetí slova hra, Wittgenstein jej vysvětluje takto: „*Hra je procesem a metodou ukazování smyslu a významu jazykových výrazů. Ve hře se utváří jejich obsah a adekvátní význam a výsledkem je správné, tj. objektivně kontrolovatelné a ověřitelné porozumění, a z něj vycházející adekvátní jednání a chování, tj. aktivní praktická činnost.*“ Toto pojetí je pro nás

¹⁴ GADAMER, H.-G. *Aktualita krásného: umění jako hra, symbol a slavnost*. Praha: Triáda 2003.

¹⁵ GADAMER, H.-G. *Člověk a řeč*. Praha: OIKOYMENH 1999. (Srov. Wittgenstein: „Hranice mého jazyka znamenají hranice mého světa.“ WITTGENSTEIN, L. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH 2007. 5.6.)

zcela zásadní, a to nejen z hlediska hry obecně, ale také pro hru jazykovou, a proto se jí budeme následně zabývat ještě podrobněji.

Wittgenstein postihuje problematiku her v jejich plném rozsahu: „*Pozoruj někdy ty činnosti, které nazýváme hrami. Mám na mysli deskové hry, karetní hry, míčové hry, bojové hry, apod. Co mají společného? -Neříkej: Musí mít něco společného, jinak by se jim neřikalo hry – nýbrž se podívej, zda je tu něco, co je společné jim všem. –Neboť když se na ně podíváš, neuvidíš sice něco, co by bylo všem společné, ale uvidíš všelijaké podobnosti, a to řadu takových podobností a příbuzností. Jak bylo řečeno, neuvažuj, nýbrž dívej se. Podívej se např. na deskové hry s jejich rozmanitými příbuznostmi. A teď přejdi ke karetním hrám: tady najdeš mnohé, co odpovídá oné první třídě, ale hodně společných rysů zmizí a jiné se objeví. Jestliže nyní přejdeme k míčovým hrám, ledacos zůstane uchováno, ale mnohé se ztratí. Jsou všechny něčím, „co slouží k zábavě?“ Srovnej šachy s mlýnkem. Nebo tu všude existuje vyhrávání a pohrávání, nebo soutěžení hráčů? Pomysli na pasíans. U míčových her vyhrávání a prohrávání existuje; ale když dítě hází míč na zeď a zase ho chytá, pak tento rys zmizel. Podívej se, jakou roli hrají obratnost a štěstí. A jak rozdílná je obratnost v šachu a obratnost v tenisu. Pomysli nyní na kolové hry: tady prvek zábavy je, ale kolik jiných charakteristických rysů zmizelo! A takto můžeme projít mnohé a mnohé skupiny her a vidět, jak se různé podobnosti vynořují a mizí. A výsledek tohoto pozorování nyní zní: vidíme složitou síť podobností, které se navzájem překrývají a kříží. Podobnosti ve velkém i malém.“¹⁶*

Vidíme, že pojem toho, co nazýváme hrou, je skutečně široký. Proto vyvstává člověku v mysli dojem výrazné mnohoznačnosti či vágnosti, když se tímto pojmem zabývá. Vyjmenovat tak veškeré činnosti, které „hra“ zahrnuje, bylo-li by to vůbec možné, by byl docela náročný úkol. Zde jsou však alespoň nastíněny některé odlišnosti, které se mezi hrami vyskytují, stejně pak jako podobnosti mezi nimi. Ať už jsou hry zábavné nebo ne, ať je v nich prvek soutěživosti či ať se jedná o bezcílné hraní si, stále tyto aspekty spadají pod pojem hra. Toto široké spektrum činností, které pojem „hra“ zahrnuje, tedy zjevně spojuje výrazné množství vzájemných podobností, stejně jako se však tyto hry v mnohém i zásadně liší.

¹⁶ WITTGENSTEIN, L. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR 1993.

Podstatě her, kterou se ve výše citovaném úryvku Wittgenstein zabývá, se budeme věnovat v jedné z následujících kapitol, nyní však využijeme toho, že již máme alespoň jistou představu o pojmu hra v celé jeho nepopiratelné rozlehlosti, abychom mohli pracovat s pojmem konkrétnějším, jedním z nejdůležitějších bodů Wittgensteinova pozdního působení, kterým je „jazyková hra“.

3.2 Pojem jazyková hra

Termín jazyková hra si Wittgenstein zvolil proto, aby se v rámci své pozdní filosofie distancoval od určitého druhu názorů na jazyk¹⁷, ačkoli, jak již bylo řečeno, právě stejného druhu, proti kterému se nyní staví, byly i jeho vlastní ranější filosofické názory. Chtěl pomocí tohoto pojmu vyzdvihnout různorodost lidských aktivit, které se opírají o jazyk, ale chtěl rovněž ukázat, jak se v běžném rozhovoru střídají různé tahy, například tvrzení, otázky či rozkazy. Wittgenstein nám však nedává jasné bližší vysvětlení toho, co přesně pojem „jazyková hra“ znamená.

Abychom si však tuto Wittgensteinovu koncepci jazykových her ujasnili, využijeme několika vysvětlení z jeho spisů. Pravděpodobně jedno z jeho nejsrozumitelnějších vyjádření se k jazykovým hrám lze nalézt v *Modré knize*, kde jsou jazykové hry objasněny jako takové normy jazyka, se kterými začíná dítě používat slova. V podstatě se tedy jedná o primitivní normy jazyka. Zkoumá-li pak někdo jazykové hry, zkoumá tak primitivní jazyk.¹⁸ Ze spisu *O Jistotě* můžeme vyčíst další vysvětlení jazykové hry: *Jazyková hra je komplexním útvarem, který má dynamický charakter. Tvoří ji souhra několika prvků:*

- *Souboru gramatických pravidel, která je nutné stanovit a dodržovat,*
- *arbitra, který rozhoduje, zda je hrána správně a v souladu s pravidly,*
- *příslušných herních tahů, v nichž se utváří konečný smysl a cíl hry, tj, proč a kvůli čemu je hrána a jaký je její záměr a cíl.¹⁹*

V souhře a součinnosti všech těchto elementů vzniká herní pole jako vlastní prostor utváření významu jazykových výrazů, a zároveň způsob jejich následného

¹⁷PEREGRIN, J. *Člověk a pravidla*. Praha: Dokořán, 2011. ISBN 978-80-7363-347-9.

¹⁸WITTGENSTEIN, Ludwig. *Předběžné studie k Filosofickým zkoumáním obecně známé jako Modrá a Hnědá kniha*. Vyd. 1. Praha: Filosofia, 2006. ISBN 80-7007-237-7.

¹⁹ Wittgenstein, L. *O jistotě*. Praha: Academia, 2010. str.178

porozumění doprovázený příslušnou adekvátní reakcí (odezvou, odpovědí, resp. praktickým činem).²⁰

Se vznikem jazykových her Wittgenstein stanovuje i nový úkol filosofie. Tím se stává třídění filosofických her, které má právě zajistit jasnost a naopak má zamezit nedorozumění, která vznikají neznalostí jazykových her, a tím pádem i jejich nechtěnému mísení.

Wittgenstein mezi jazykové hry řadí i obecně jazyk a činnosti, které jsou s ním spjaty, to znamená jejich společný celek. Slovní spojení „jazyková hra“ má pak tedy zdůraznit, že mluva jazyka je částí jisté činnosti nebo jisté normy života.

Na této Wittgensteinově nové a převratné koncepci jazykových her bylo nejdůležitější zjištění, že hra sama o sobě neexistuje, tedy že nemá samostatný substanciální význam, jak už ostatně vyplynulo z předchozí kapitoly, kde jsme se tomuto pojmu věnovali. Nelze se s ní pak setkat jinak, než během provádění jejího hraní, tedy v průběhu prezentace toho, z jakého důvodu je hrána. Hra sama o sobě není autonomní ontologickou veličinou, metafyzickou entitou a nezávislým modem bytí. Vyskytuje se pouze v průběhu výkonu svého aktuálního hraní, a tedy právě prezentované činnosti.²¹

Další podstatnou součástí jazykové hry, stejně jako podmínkou jejího hraní, je její reprodukovatelnost, to znamená fakt, že musí být v identické podobě objektivně reprodukovatelná, tedy ji musí být možné opět sehrát, zopakovat. Žádnou jazykovou hru totiž podle Wittgensteina není možné hrát pouze jedinkrát a sám, a proto nesmí být všechny rozhodující složky hry – pravidla, rozhodčí a příslušné tahy – zcela soukromé a mít individuální, neopakovatelný a jedinečný charakter. Průběh hry proto musí podléhat objektivním kritériím a mít nadindividuální, intersubjektivně závazný a veřejně kontrolovatelný průběh. Proto Wittgenstein soudí, že každá jazyková hra musí mít neosobní charakter.

U jazykové hry se však setkáváme s dalším paradoxem. K jejím charakteristickým rysům patří podmínka asubjektivnosti. Jejím subjektem a tedy „základem“ tak nejsou jednotlivé osoby hráčů, jak bychom si mohli myslet, ale její

²⁰ Wittgenstein, L. *O jistotě*. Praha: Academia, 2010. str. 178

²¹ tamtéž

anonymní proces hraní podle objektivních pravidel hry, kterým se budeme detailně věnovat ještě později. Shrňme-li tento problém, vzniká zde podle Wittgensteina neobvyklá situace, jelikož „hra hraje spíš nás než my ji“.²²

Také různé typy učení se jazyku nazývá Wittgenstein jazykovými hrami. Jazykové hry totiž podle něj tvoří systémy dorozumívání, které jsou výrazně podobné tomu, co nazýváme hrami v našem běžném jazyku. Wittgenstein píše: *„Jazykové hry, které opisujeme, však nepokládáme za neúplné části nějakého jazyka, ale za jazyky úplné samy o sobě, za úplné systémy lidského dorozumívání“* a dále uvádí, že *„takový jednoduchý jazyk je celým systémem dorozumívání se nějakého kmene na primitivní úrovni společenského rozvoje.“*

Jazykové hry rozvíjí myšlenku filosofie jako objasňování problémů jazyka. Podle Wittgensteina prokazují svůj objektivní smysl a význam prostřednictvím hraní příslušné jazykové hry, a to za splnění jejich podmínek a pravidel. Jak tedy vysvětluje již citace z předchozí kapitoly, hra je podle Wittgensteina procesem a metodou ukazování jejich smyslu a významu. Utváří se v ní obsah a adekvátní význam jazykových výrazů a jejich výsledkem je pak správné a objektivně ověřitelné porozumění, ze kterého vychází adekvátní aktivní praktická činnost.²³

Právě v tomto nesubjektivním procesu se vytváří objektivní smysl a význam jazykových výrazů, který se názorně ukazuje v aktech jejich adekvátního používání v odpovídajících herních tazích. Výsledkem tohoto procesu je správné porozumění smyslu používaných jazykových výrazů, které je tak konečným kritériem správnosti hraní dané jazykové hry. Je totiž stejně tak potvrzením jejich pravidel, jakož i naplněním jejich intencí i propedeutické funkce. Lze tedy konstatovat, že jazykovou hru tvoří soubor různých prvků, které jsou podmínkou jejího správného hraní.

²² Wittgenstein, L. *O jistotě*. Praha: Academia, 2010. §559

²³ Tamtéž, str. 178

3.3 Role pravidel ve hře

Je možné mezi všemi hrami nalézt nějakou podobnost, která by jim byla společná? Mezi jednotlivými z nepřeberného množství her lze jistě odhalit určité vztahy. Tato pojítka mezi hrami, ať už myslíme hru obecně nebo hru jazykovou, nelze podle Wittgensteina lépe vysvětlit přesněji než *slovním spojením „rodové podobnosti“*; *jelikož se tímto způsobem nejrůzněji překrývá složitá síť podobnosti, ať už se jedná o rysy obličeje, vzrůst, barvu očí, temperament nebo například chuzi.*

Přitom však, stejně jako to není možné v rodině, ani u her se nemůžeme opírat o nějakou předem danou podstatu hry. Jazykové hry tedy Wittgenstein přirovnává k rodině, jejíž členové mají tyto jisté rodové podobnosti, tudíž stejně jako se například děti podobají svým rodičům či jako mají sourozenci určité společné rysy, tak i tyto jazykové hry disponují podobnostmi a rozdíly, které se mohou vynořovat a opět mizet, přičemž se tyto podobnosti prolínají.

Kromě tohoto však můžeme mluvit ještě o další spojitosti mezi hrami, jejíž nezpochybnitelná důležitost již byla v rámci koncepce jazykových her několikrát nastíněna výše. Co je možné chápat jako pojítka mezi všemi hrami, vynecháme-li teď ze středu zájmu našeho zkoumání význam rodových podobností? Z předešlých kapitol lze správně usoudit, že je zde nutnost zmínit se o pravidlech hry. Pojem pravidla hraje ve Wittgensteinově pozdní filosofii podstatnou roli a má řadu významů. Může označovat „hypotézu uspokojivě popisující jeho způsob užívání slova, tak jak ho pozorujeme. Nebo pravidlo, k němuž přihlíží při používání znaků. Nebo to, které nám uveď v odpověď, když se ho ptáme, jaké je jeho pravidlo.“²⁴

Jaroslav Peregrin v tomto smyslu zdůrazňuje u jazykových her roli pravidla v rámci jejich konstituce. Říká: *„Pravidla podle mne nemají s "rodovými podobnostmi" nic společného. Pravidla možná nejsou pro jazykovou hru zcela nezbytná, ale drtivá většina jazykových her se fakticky o taková či onaká pravidla opírá.“*²⁵ Jazyková hra je podle něj v typickém případě hrou, která je více či méně řízená pravidly. *„Způsob, jakým se jazyková hra řídí pravidly, se však v některých zásadních ohledech liší od způsobu, jakým se pravidly řídí hry, ke kterým občas*

²⁴ WITTGENSTEIN, L. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR 1993. str.82

²⁵ Čerpáno z osobní korespondence

*naše jazykové hry přirovnáváme. Pravidla jazykových her jsou implicitní, vágní a do jisté míry otevřená. Přitom pravidla hry nám obvykle otevírají nějaký nový prostor - a v případě jazykových her je to prostor, kterému se dá říkat prostor smysluplnosti.*²⁶

Jaroslav Peregrin se problematikou pravidel v rámci jazykových her zabývá ve svém díle ještě podrobněji. Na úryvcích z Wittgensteinových *Filosofických zkoumání* ukazuje, že jazykové hry jsou společenskou záležitostí, neboť pravidla, která v nich můžeme odhalit, existují zejména ve formě společenských institucí. Jak již bylo řečeno, Wittgenstein se totiž v tomto smyslu vyjádřil, že přece jest nemožné, aby se nějakým pravidlem řídil pouze jeden člověk jedenkrát. To se přece s podstatou samotného pravidla přímo vylučuje. Řízení se pravidlem tak podle něj je třeba chápat jako zvyklosti. Peregrin zde rovněž odkrývá, z čeho vznikají podle Wittgensteina filosofické problémy. Je to z důvodu, že si nejsme důkladně vědomí našeho vlastního zapletení do pravidel našeho jazyka. Wittgenstein se vyslovuje takto: „Toto zapletení do našich pravidel je to, čemu chceme rozumět, nad čím chceme získat nadhled.“²⁷

S tím, že řečové hry kromě určité možnosti opřít se o nějaká pravidla nemají žádnou společnou podstatu, že tedy mezi nimi existuje pouze zmíněný vztah rodové podobnosti, úzce souvisí i to, že nelze obecně říci, v čem spočívá význam výrazu. Takovéto vystižení významu by nám totiž umožnilo následně určit podstatu každé jednotlivé řečové hry, a tím pak i zároveň obecnou povahu jazyka. Takže bychom ve všech řečových hrách činili vždy téměř totéž – podle Augustina bychom referovali, podle raného Wittgensteina bychom zobrazovali. Wittgenstein se právě tomuto vyhýbá, což ukazuje hned v úvodní části *Filosofických zkoumání*, neboť prohlašuje, že *obecný pojem významu zahrnuje fungování řeči mlhou, která znemožňuje jasně vidět*. Nejvýznamnějším úkolem pravidla je však podle Wittgensteina to, že má být ukazatelem správné cesty pochopení významu použitých jazykových výrazů.²⁸

²⁶ PEREGRIN, J. *Kapitoly z analytické filosofie*. Praha: Filosofia 2005. ISBN 80-7007-207-5.

²⁷ WITTGENSTEIN, L. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR 1993.

²⁸ Tamtéž, §82

Následkem toho, že jazykové hry nemají žádnou společnou podstatu, a že proto nemůžeme ani význam výrazu zmenšit na pouhou jednu záležitost (referování, zobrazování atd.) vyplývá, že vznik nových jazykových her není nijak teoreticky limitován. K dispozici tak nemáme žádné logické kritérium, na jehož základě bychom určitou jazykovou hru mohli diskvalifikovat a jinou preferovat. Existuje pouze vágní a nelogické kritérium, o kterém jsme se zde již v jiném smyslu vyjadřovali. Tímto je, že za jazykovou hru považujeme takové řečové chování, z něž se stane společenská praxe.

4 Jazyk a *Tractatus logico – philosophicus*

Tractatus logico – philosophicus je zásadní dílo nové filosofické světové literatury. Navzdory své útlosti se jedná o spis velmi obsažný, a také poměrně komplikovaný, zejména vzhledem ke své zhuštěné formě předložené v aforisticky formulovaných větách. Porozumění spisu neusnadňuje ani Wittgensteinův vlastní a přesnější obsah sice běžných pojmů, avšak tímto způsobem se lišících od běžného úzu. Čtenáři je text hůře přístupný rovněž proto, že předpokládá znalost Fregovy a Russellovy nauky.

Wittgenstein se stává zakladatelem analytické filosofie, tedy filosofie, která před otázkou pravdy či nepravdy výpovědi staví snahu zodpovědět otázku smyslu takového kladení otázek vůbec. Ve Wittgensteinově rané filosofii jde proto o určení hranice mezi jasně vypověditelným a tím, co zcela nedává smysl. Myšlenku tohoto prvního spisu vystihuje již věta, kterou píše Wittgenstein v úvodu tohoto díla: „*Co se vůbec dá říci, dá se říci jasně; a o čem se nedá mluvit, o tom se musí mlčet.*“²⁹ Nyní se Wittgenstein soustředí na hledání společného a obecného rysu, který je každé z těchto řečových aktivit vlastní. Nezkoumá tedy jednotlivou řečovou aktivitu, nýbrž její obecnou podstatu. Pokouší se stanovit výrazu myšlení hranici s tím, že tato hranice lze podle něj vést pouze v jazyku a všechno, co se za ní nachází, nazývá nesmyslem. Hlavním cílem *Traktátu* se tak stává vysvětlení této ideální obecniny, tedy podstaty jazyka.

Traktát je charakterizován jazykovou teorií, kterou Wittgenstein později sám znovu promyslel a rozvinul v koncepci jazykových her.

„*V Traktátu zastává „augustinskou mozaikovou teorii“³⁰, která přes Russellův atomismus navazuje na korespondenční teorii pravdy a zpracovává jisté poznatky Helmholtzovy a Hertzovy reprezentační teorie fyziky: věty jsou buď logická spojení elementárních vět, nebo jakožto elementární věty spojení jmen,*

²⁹ WITTGENSTEIN, L. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH 2007. str. 62

³⁰ Augustin chápe slova řeči jako pojmenování předmětů, věty jsou poté spojeními takovýchto pojmenování. Wittgenstein vysvětluje, že podle této augustinovské teorie má každé slovo nějaký význam, který je mu přiřazen. Je jím onen předmět, který slovo zastupuje. WITTGENSTEIN, L. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR 1993. str. 13

*kerá poukazujícími vysvětleními ukazují na prvky skutečnosti. Význam slova je určen předmětem, který pojmenovává.*³¹

Odůvodněné vyvrácení tohoto svého původního přesvědčení nám pak Wittgenstein bude předkládat až ve svých pozdních *Filosofických zkoumáních*.

Jak již vyplývá z výše uvedeného, úvahy o jazyce lze podle tohoto pojetí začít jazykovou analýzou jednoduché věty. Je známo, že tradičně orientované koncepce vycházejí při svých analýzách z gramatiky přirozeného jazyka. Jednoduchá věta (např. *Člověk je rozumný.*) se chápe jako komplexní celek složený ze subjektu (*Člověk*), predikátu (*rozumný*) a spony (*je*). Takováto jednoduchá věta má tedy *subjekt – predikátovou* strukturu. Abychom zachytili skutečnou konstrukci našeho myšlení, je podle Wittgensteina důležité nahradit gramatické formy reprezentace docela odlišným pohledem. Podstata větného znaku se prý velmi vyjasní, myslíme-li si jej složený nikoli z písemných znaků, nýbrž z prostorových předmětů (třeba stolů, židlí, knih). Vzájemná poloha těchto věcí pak vyjadřuje smysl věty.³² V těchto větách je docela zřetelně postihnuta klíčová sémantická teze *Traktátu* - tzv. obrázková teorie (*picture theory*) významu, která již ostatně byla zmíněna v úvodu této kapitoly. Věta má podle Wittgensteinova tvrzení ve své podstatě stejný charakter jako model či obraz skutečnosti.

Pro porozumění tomuto Wittgensteinovu pojetí věty jakožto obrazu si můžeme vypomocet zamyšlením se nad problematikou určitého prostorového obrazu. V obrazu je zásadní vzájemná poloha prvků, které se na něm vyskytují. Obraz má díky tomuto prostorovému uspořádání svůj tvar. Pokud je obraz pravdivý, pak se jeho prvky k sobě musí mít stejným způsobem, jako se k sobě mají prvky reality. Tvar obrazu tedy musí korespondovat s tvarem zobrazené reality.³³

Je evidentní, že v činnosti uspořádávání prvků v obraz máme poměrně znatelnou svobodu, jelikož disponujeme vícero možnostmi, jak si s jejich uspořádáním poradit. Ani fakt, jak se věci ve skutečnosti mají, nás při této aktivitě nijak výrazně neomezuje. Obraz může vzniknout i tehdy, když vzniklý

³¹ WUCHTERL, K., HÜBNER, A. *Wittgenstein*. Olomouc: Votobia, 1995.

³² WITTGENSTEIN, L. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH 2007. (3.1431)

³³ SOUSEDÍK, P. Vznik filosofie a vědy z perspektivy Wittgensteinovy jazykové filosofie. Dostupné z: kfcmtf.upol.cz/petr/sousedik-Bratislava.doc. Staženo 14. 3. 2012.

celek nebude odpovídat skutečnosti. Naše možnosti jsou limitovány pouze určitými zákony, které jsou vlastní způsobu, jímž jsme se rozhodli realitu zobrazit. Pokud bychom se rozhodli při zobrazování reality respektovat například zákony prostoru, pak jsme podle Wittgensteina zvolili *prostorovou formu zobrazení*. Zákonům prostoru musí jistě podléhat nejenom obraz, ale i zobrazovaná skutečnost. Wittgenstein říká: *To, co musí mít obraz společného se skutečností, aby ji mohl svým způsobem zobrazovat – správně či nesprávně – je jeho forma zobrazení.*³⁴ Formu zobrazení, tedy v tomto případě zákonitosti prostoru, však žádný obraz nezobrazuje, neboť ji ukazuje.

Bylo již zmíněno, že existují nejen obrazy, pro které je charakteristická prostorová forma zobrazení, ale také obrazy, které využívají forem jiných, tedy ty, při jejichž vytváření se řídíme jinými zákony než zákony prostoru. Nejdůležitějším případem takovýchto obrazů jsou věty. Při vytváření vět ze jmen (tedy z prvků obrazu) platí podobně jako v případě prostorového obrazu, že jsme vázáni určitými zákony. Jména rovněž nemůžeme spojovat zcela libovolně. Mohl by totiž vzniknout celek, který by nic nemohl zobrazovat – byl by nesmyslný. Zákony, kterými se podle Wittgensteina musíme řídit, jsou pak zákony logiky. Forma, díky níž věta zobrazuje, je tedy logická forma zobrazení, a právě tuto formu musí mít věta, ať už je pravdivá nebo ne, se zobrazovanou skutečností společnou. Tuto formu však věta nemůže zobrazit, ale může ji podobně jako v případě prostorového obrazu pouze ukázat. Každá věta tedy jednak něco zobrazuje či říká, a jednak něco ukazuje. Pokus zobrazit logickou formu musí z principiálních důvodů skončit nezdarem. *Abychom, jak říká Wittgenstein, mohli reprezentovat logickou formu, museli bychom se dostat mimo logiku, tj. mimo svět.*³⁵ Kdybychom tedy chtěli zobrazit logickou formu, museli bychom použít obrazu, který nemá logickou formu – není logický. Avšak obraz, který je mimo logiku, je i mimo myšlení. Stanovisko, které je vně myšlení a tudíž i vně světa, nemůžeme proto smysluplně zaujmout.

Věta tedy nemá subjekt – predikátovou strukturu, tj. nevypovídá se v ní, že dva předem pojmenované předměty vytvářejí určitou jednotu, ale je logickým obrazem skutečnosti. Pravdivá věta realitu zobrazuje či modeluje a to tím způsobem, že jména, která se v ní vyskytují (prvky obrazu či modelu), jsou podle

³⁴ WITTGENSTEIN, L. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH 2007. (2.17)

³⁵ Tamtéž, (4.12)

logických zákonů spojena tak, jak jsou spojeny prvky skutečnosti - předměty. Jazyku i realitě je přitom společná slovy nevyjádřitelná logická forma zobrazení.

Shrneme-li si tedy podstatné body z těchto myšlenek, které nám zde Wittgenstein předkládá, zjistíme, že přínos *Traktátu* pro filosofii je, jak ostatně naznačuje již v předmluvě samotné knihy, v jeho neotřesitelné snaze *vytyčit výrazu myšlenek určitou hranici*, a v odhalení, že filosofické problémy tkví v naší neznalosti toho, jak funguje jazyk, což nás vede k formulacím otázek, které jsou pouze nesmyslným zřetězením slov, a proto je jakýkoliv pokus o jejich zodpovězení předurčen k neúspěchu.

Proto také Wittgenstein předpokládal, že pouze pokud budeme mít k dispozici dobrý nástroj, podaří se nám prohlédnout složitý přirozený jazyk až k jeho základům, abychom pak byli schopni odlišit případy, kdy slova něco mohou znamenat, od těch, kdy to možné není.³⁶ Takto stanovuje myšlenku ideálního jazyka, který umožňuje jasné vytyčení hranice mezi smysluplnou a nesmysluplnou výpovědí o faktech jako rozlišení mezi vyslovitelným a nevyslovitelným. Odpověď na to, proč však nevyřešil v tomto díle všechny problémy s konečnou platností, jak se původně domníval, se nabízí až v jeho pozdním filosofickém díle.

³⁶ WITTGENSTEIN, L. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH 2007.

4.1 Otázka metafyziky ve Wittgensteinově filosofii

Jak bude nyní naznačeno, tím, že se ve filosofii vymezi oblast myslitelného, neruší se ještě ta transcendentní, existující navzdory své nevypověditelnosti. Stanovíme-li totiž podle Wittgensteina přesně hranice myslitelného, ukáže se nám to, co toto myslitelné přesahuje. O tom, co myšlení přesahuje, však nelze hovořit, je na ně možné pouze ukázat. A tak pojem, který spojuje Wittgensteinovu logickou práci s úvahami transcendentního charakteru, je právě ukazování. Tento pojem Wittgenstein používá ve dvou sobě vcelku blízkých smyslech. Podrobnějšímu rozvedení zde nastíněných témat bude dán prostor v poslední kapitole.

Běžné věty nás tedy informují o tom, jak se věci ve skutečnosti mají a zároveň nám představují logickou formu skutečnosti. Nevyslovitelné se před námi tak nejprve vyjevuje ve větách, které ukazují svoji logickou formu a současně logickou formu skutečnosti. Vedle běžných vět ovšem existují i věty, které nic faktického nezobrazují, takovými větami jsou tautologie a kontradikce. Tautologie nic nezobrazuje, jelikož je pravdivá za každé situace. Kontradikce rovněž nic nezobrazuje, neboť ta naopak je v každém případě nepravdivá. Právě tyto věty jsou větami logiky, nejsou (na rozdíl od metafyzických vět) nesmyslné, v těchto větách se pouze prezentuje logická forma jazyka.³⁷ Logické věty tak pouze cosi ukazují, neznázorňují ve srovnání s běžnými větami žádný fakt. Logika proto není naukou, nýbrž zrcadlovým obrazem světa. Logika je transcendentální.³⁸ Určitý „obraz“ světa jakožto celku nám tak vyvstává v logice. Tu bychom pak mohli považovat za disciplínu, v jejíchž větách se ukazují základní, metafyzické zákonitosti světa.

Tím, že byla zmíněna možnost metafyziky, se dostáváme ke druhému smyslu pojmu ukazovat ve Wittgensteinově chápání. Věda podle Wittgensteina nemůže vyřešit podstatné otázky našeho života, na něž se pokoušely dát odpověď právě tradiční metafyzická filosofie, náboženství a etika. Právě tyto disciplíny a jejich témata Wittgensteina na rozdíl od logických pozitivistů velmi přitahovaly. Sám Wittgenstein se dokonce vyslovil, že *Traktát* nebyl sepsán v duchu logického pozitivismu, aby tak změnil všeobecné mínění. „*Celým mým snažením, a domnívám*

³⁷ WITTGENSTEIN, L. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH 2007. (4.46)

³⁸ Tamtéž, (6.13)

se že i snažením všech lidí, kteří se kdy pokusili psát nebo mluvit o etice či náboženství, bylo zaútočit na hranice jazyka. Toto narážení na stěny naší klece je úplně a absolutně beznadějně. Pokud etika pramení z přání říci něco o nejvlastnějším smyslu života, o absolutním dobru, o absolutně hodnotném, nemůže být vědou. Tím, co říká, se v žádném smyslu nerozmnožuje naše vědění. Je to však svědectví o určité tendenci v lidském vědomí, svědectví, jehož si osobně nemohu jinak než hluboce vážít a které bych se za žádnou cenu neodvážil zesměšňovat.“

Je patrné, že ve středu zájmu u Wittgensteina neměla místo pouze logika a věda. Logiku chápe pouze jako prostředek, díky kterému si vyjasníme hranice našeho myšlení, neboť pomocí ní zaútočíme na hranice jazyka. Tyto hranice jsou určeny čistě přírodovědným diskursem. Naši snahu proniknout za tuto oblast srovnává Wittgenstein s narážení na stěny klece, aby tak podtrhl její beznadějnost. To, co tvrdíme v etice či náboženství, v žádném případě nerozmnožuje naše vědění. Nicméně fakt, že tyto disciplíny existují, je dokladem, že v lidském vědomí nesporně existuje touha po něčem vyšším, nevyslovitelném. Tuto tendenci nepovažuje Wittgenstein na rozdíl od logických pozitivistů za něco směšného či překonaného, naopak si jí velmi váží.

Prvořadým cílem projasnění našeho myšlení proto není, jak by se mohlo zdát, pokrok věd, ale pokus o jakési negativní vymezení toho, co je pro člověka skutečně podstatné, toho, o čem Wittgenstein mlčí.

Wittgensteinova koncepce se tak v mnohém přibližuje myšlenkám, které nacházíme v rámci negativní teologie. Podle zastánců negativní teologie je totiž Bůh rovněž nevyslovitelný. Podle nich lze Boha vymezit tak, že řekneme, co Bůh není. Ve své podstatě se podobně na problematiku řeči o Bohu dívá i Wittgenstein. V dopisu nakladateli Ludwigovi von Fickerovi, ve kterém se snaží vysvětlit, o co mu jde v jeho knize na prvním místě, píše: „*Smysl knihy je etický. Kdysi jsem chtěl dát do předmluvy větu, která v ní skutečně nestojí, kterou Vám ale nyní piši, protože Vám možná poskytne klíč: Chtěl jsem totiž napsat, že moje dílo se skládá ze dvou částí: z té, která tu leží před námi, a ze všeho toho, co jsem nenapsal. A právě tento druhý díl je částí, která je důležitá. Etično je mou knihou vymezeno takříkajíc zevnitř; a já jsem přesvědčen, že přísně vzato je lze vymezit jen takto. Krátce, domnívám se: Všechno, o čem mnozí dnes tlachají, jsem ve své knize zachytil tím, že o tom mlčím.“*

Ačkoliv zde Wittgenstein hovoří o etičnu, je i to podobně jako náboženství či samotný Bůh něčím nevyсловitelným, tedy tím, na co lze pouze ukázat vymezením toho, co přesně k této oblasti nepatří. A právě tento krok se pokusil Wittgenstein ve svém *Traktátu* učinit. Dílo se proto skládá, jak sám píše, ze dvou částí: z té, která tu leží před námi, a ze všeho toho, co nenapsal. A právě toto nevyсловitelné je podstatnou částí. Týká se oblasti etického, náboženského či mohli bychom dodat metafyzického. Je to oblast, která je uzavřena lidskému uvažování. Wittgenstein proto o ní rovněž hovoří jako o mystičnu. Je však třeba zdůraznit, že mystično či Bůh či něco, co přesahuje jak náš svět, tak naše myšlení, není pouhým výplodem lidského ducha, ale skutečně existuje.³⁹

³⁹ WITTGENSTEIN, L. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH 2007.

5 Jazyková hra v pozdním Wittgensteinově díle

Jak bylo nastíněno, *Filosofická zkoumání* jsou v jistém smyslu téměř protikladem Wittgensteinova pojetí problematiky jazyka ve filosofii z díla *Tractatus logico – philosophicus*. Většina protikladů je zde však pouze vnějších, jelikož se i v tomto svém životním období Wittgenstein věnuje stále téže problematice jako ve svém dosavadním díle, a také se tento filosof nevzdává svých původních myšlenek. Rozdíl se nám ukazuje v tom, že zatímco v *Traktátu byly podmínky možnosti jazyka výsledkem racionalistické víry v logickou povahu skutečnosti*⁴⁰, *Filosofická zkoumání* právě toto označují za dogmatický předsudek, tudíž se odvrací od vědeckého způsobu myšlení, aby se přiklonil spíše k transcendentálnímu průzkumu jeho podmínek v rámci jazyka.

To znamená, že Wittgenstein se staví proti ontologické struktuře sestavené v *Traktátu*, podle které je svět souborem „fakt“ a věcných obsahů, tedy jednotlivých, navzájem nezávislých „fakt“. Staví se tak proti svému původnímu jednoznačnému vztahu světa s jeho zobrazením v myšlenkách a větách, jakož i proti jeho ideálu nepodmíněné exaktnosti. Traktátovská myšlenka toho, že *co lze říci, lze říci jasně*, se tak najednou proměňuje ve víceznačnost, vágnost a nejasnost slov i vět, stejně tak jako tento myslitel dochází k závěru, že kdo chce vědět, co nějaké slovo znamená, musí sledovat, jak se používá, aby jeho význam dokázal poznat, což má s nutností důkladné analýzy slova při snaze zjistit, co toto slovo znamená, postulované v *Traktátu*, také pramálo společného. Tento Wittgensteinův spis je psán převážně formou dialogu, který vede filosof buď sám se sebou nebo s myšleným partnerem.

V předcházející kapitole jsem zmínila, že v úvodu díla *Filosofická zkoumání* se Wittgenstein odůvodněně odvrací od augustinovské teorie, kterou doposud zastával. Objasněním, proč u něj došlo k této změně, se nám osvětlí jeho nový pohled na celou problematiku tohoto díla. Prvně je třeba upřesnit, že Augustinus podle Wittgensteina zastával představu, že věty jsou spojením pojmenování, jež máme chápat jako slova řeči, která pojmenovávají předměty. Tomu bychom pak museli rozumět tak, že pokud každé slovo v řeči něco pojmenovává, pak má také nějaký význam. Tento význam je slovu tedy přiřazen, přičemž je jím předmět

⁴⁰ WITTGENSTEIN, L. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH 2007. (3.031)

zastupující toto slovo. Nabízí se zde otázka, s čím Wittgenstein v tomto pojetí nesouhlasil. Především se jedná o Augustinovo absolutní opomenutí ostatních slovních druhů, mimo podstatná jména, popřípadě pak ještě jména určitých aktivit či vlastností, která nejspíš Augustin těmito pojmenováními zamýšlel. Takovýto pojem významu Wittgenstein chápe jako určitou primitivní představu o tom, jak funguje řeč. Lze tedy říci, že se jedná o představu řeči, která je primitivnější, než je naše řeč. Wittgenstein tedy Augustinovo chápání jazyka přímo neodmítal, ale vytýkal mu jeho přílišnou jednoduchost či omezenost.

Z toho nám tedy vyplývá, že jestliže Wittgenstein dříve vysvětloval význam slova ze zobrazovací funkce, pak se nyní toto jeho chápání mění. *„Pro velkou třídu případů použití slova „význam“... lze toto slovo vysvětlit takto: Význam nějakého slova je způsob jeho použití v řeči.“*⁴¹

Wittgensteinova pozdní koncepce tak ztotožňuje význam výrazu s jeho užitím. Je-li však význam každého výrazu určen jeho užitím, pak existuje obecná teorie významu a v důsledku toho musí existovat i společná podstata jazykových her. V reakci na tuto námitku by Wittgenstein jistě znovu potvrdil, že jazykové výrazy se používají nepochybně v rámci každé řečové hry či v rámci každého diskursu.

Pozdní Wittgenstein odhalil, že používání jazyka – slov, vět, sdělení, tvrzení, aj. - a jeho významů, konstituuje náš svět. Svět je tak soustavou jazykových souvislostí a poukazů v kontextu našeho života. Je tedy určován výkonem našeho života a jeho jazykovými kompetencemi – jak rozumíme jazyku a smyslu jazykových výrazů, tak rozumíme významům světa, a víme, jak máme jednat a konat.⁴²

Ve Wittgensteinově nové filosofii už tedy nejde o chápání významu jazykových výrazů jako entit, které jsou zastoupené těmito výrazy, ale o chápání významu výrazů v souvislosti s jejich použitím v jednotlivých jazykových hrách. Pozdní Wittgenstein se zaměřuje na uživatele jazyka. V tomto smyslu můžeme říci, že jeho nová filosofie představuje pragmatický pohled na jazyk. Jeho chápání významu jako použití se řídí heslem: „Nehledejme význam, ale jeho použití.“

⁴¹ WITTGENSTEIN, L. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR 1993. str. 97

⁴² WITTGENSTEIN, L. *O jistotě*. Praha: Academia, 2010. str. 190

Můžeme také zmínit, že jazykové výrazy lze podle něj přirovnat k nářadí v nějaké skříňce (kladivo, kleště, pilka, šroubovák, metr, nádoba na kliš, kliš, hřebíky a šrouby). Každý takový nástroj zde má podobně jako každý výraz jazyka nějaké užití či funkci. Ty, kteří hledají podstatu jazyka bychom mohli přirovnat k lidem, kteří se snaží redukovat tyto rozdílné funkce na funkci jedinou⁴³; sám Wittgenstein se však domnívá, že takováto snaha je absurdní jak v případě nářadí, tak v případě jazykových výrazů. Stejně totiž, jako jsou rozdílné zde připodobňující funkce těchto nástrojů, tak jsou odlišné i funkce slov. Ujasnění tohoto problému by nám mělo dovolit již lépe porozumět důležitosti kontextu v rámci jazykové hry.

5.1 Role kontextu v jazykové hře

Postupně tedy dospějeme k tomu, že Wittgenstein rozumí významem výrazu jeho použití právě v daném kontextu. Zdůrazňuje, že na to, aby libovolná věta vyjadřovala smysl nebo myšlenku, musí být použita. Toto je základem jeho chápání významu jako použití. Ilustrujme si to na citaci z knihy *Filosofická zkoumání*, kde nám je na daném příkladu vysvětleno, jaký dosah může mít nesprávné porozumění znázorňovanému. „*Obrazec má představovat konvexní schod a má být použit k demonstrování nějakých prostorových procesů. Vedeme k tomuto účelu třeba středem obou ploch přímku a. – Jestliže by nyní někdo tento obrazec viděl vždy jen na okamžik prostorově, a i pak jednou jako konkávní, jednou jako konvexní schod, tak by se tím pro něho mohlo stát obtížným náš výklad sledovat. A jestliže se pro něho střídá plošný aspekt s prostorovým, tak tomu zde není jinak, než jako kdybych mu při svém výkladu ukazoval zcela rozdílné předměty.*“⁴⁴

Na tomto místě se před námi jasně vyjevuje, že rozumíme-li předloženému nesprávně, je to dáno především jeho možností mnohoznačnosti. Střetáváme se zde s názorem, že byť jen nepatrná odlišnost ve způsobu pohledu na danou věc nás může přivést ke zcela nesprávně pochopenému závěru, neboť chápeme-li, v tomto případě, daný obrazec jinak než mu mělo být porozuměno, není možné dospět k jeho správnému uchopení. Co nás však může navést takovým směrem, ze kterého se vzdálíme kýženého pochopení? Podle Wittgensteina mohou být právě tímto matoucím činitelem například jistá gesta, řekněme naznačující prostorové poměry,

⁴³ WITTGENSTEIN, L. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR 1993. str. 258

⁴⁴ Tamtéž, viz příloha 1

tedy jemné rozdíly chování. Proto je pravděpodobně nutné, abychom se vyhnuli i těmto matoucím nuancím. Můžeme si všimnout zároveň předpokladu, že míníme-li něco konkrétního bez ujasnění si přesného vymezení tohoto námi myšleného, je možné, že každý pak dospěje třeba i k naprosto odlišnému závěru, protože jeden toto míněné nechápal stejným způsobem, jako mu rozuměl druhý. Ujasnění si pojmů se zde tak stává zásadním.

Vrátíme-li se nepatrně zpět, uvědomíme si, že Wittgensteinovi samozřejmě nešlo o vytváření nějaké teorie, ale o to, abychom při používání našeho každodenního jazyka kladli důraz na jednotlivé jazykové hry, které v něm hrajeme. Celá Wittgensteinova pozdní filosofie proto představuje dlouhou řadu nástrojů a metod k tomu, jak se této teorie zbavit. Je přesvědčen, že filosofie by neměla být o hledání pravdy, ale o vyjasňování zmatků, které si sama vytvořila. Namísto vymýšlení teorií je podle jeho názoru třeba analyzovat a podrobně opisovat to, co se děje během používání jazyka. Významem a vysvětlením významu, kterému jsem se zde již věnovala v rámci zabývání se důležitostí kontextu v jazykové hře, Wittgenstein začíná svou *Modrou knihou*, když upozorňuje, že namísto základní otázky lingvistické filosofie, která se táže po významu slova, by se mělo dát přednost opodstatněnější otázce, a to, co je to vysvětlení významu.

Když chceme vědět, co nějaké slovo znamená, musíme se jistě podívat i na to, jak se toto slovo používá. To je totiž jediný způsob, jak se dozvíme víc o tom, co jest právě význam slova. Podle pozdního Wittgensteina máme i výroky pokládat za činy. Čin nemůže být sám o sobě pravdivý či nepravdivý, on jen zodpovídá nebo nezodpovídá kontextu, ve kterém je vyjádřený. Slova a výroky jsou tedy správně tehdy, když správně používáme jazyk.

Jednoznačnost významu se vytrácí právě s jeho vytržením z daného kontextu, což Wittgenstein ukazuje na příkladu s konkrétním napsaným znakem.⁴⁵ Takový znak si mohu vykládat nejrůznějšími možnými způsoby. „*Jako naprosto správně napsané písmeno cizí abecedy. Nebo zase, že je to písmeno nepatříčně napsané; a sice nepatříčně na ten či onen způsob: např. ledabyly, nebo s typickou dětskou nemotorností, nebo po úřednicku příkrášené kudrlinkami. Mohlo by*

⁴⁵ viz příloha 2

*se od správně napsaného odlišovat různým způsobem.*⁴⁶ Wittgenstein tedy dochází k závěru, že v těchto nejrůznějších aspektech daný znak – či cokoliv jiného - spatřujeme právě v závislosti na fikci, kterou takový význam obklopíme, v čemž zároveň pak sleduje úzkou příbuznost s „*prožíváním významu nějakého slova.*“⁴⁷

Wittgenstein v tomto smyslu také dodává: „*Nepochopený způsob použití slova je vykládán jako výraz jakéhosi zvláštního pochodu.*“⁴⁸

⁴⁶ WITTGENSTEIN, L. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR 1993. ISBN 80-7007-040-4. str. 267

⁴⁷ Tamtéž

⁴⁸ Tamtéž, str. 100

5.2 Vyvrácení soukromého jazyka

Jedním z nepochybně významných počínů z období Wittgensteinovy pozdní filosofie, který by bylo užitečné alespoň stručně zmínit, je vyvrácení možnosti soukromého jazyka. Člověk nemůže mít svůj soukromý jazyk, neboť hovoříme-li podle Wittgensteina o nějakém jazyku, máme nutně na mysli jazyk nějakého společenství, nikoli jazyk nějakého jednotlivce. *Co je nebo se zdá podstatně soukromé, nemá majitele. Náš jazyk se tedy stal výsledkem shody, kterou jsme dosáhli jakožto osoby participující na určitém jazykovém společenství. Tato shoda je pak výrazem společné životní formy, což znamená, že nespočívá na libovolných konvencích mínění jazykových partnerů.*⁴⁹

Wittgenstein počíná své hledání odpovědi po možnosti soukromého jazyka položením otázky, zda by bylo myslitelné, aby lidé nehovořili žádnou slyšitelnou řečí, ale aby ve svém nitru sami k sobě mluvit mohli.⁵⁰ Že někdo mluví sám k sobě, říkáme jen o tom, kdo v obvyklém smyslu mluvit může, nikoli tedy třeba o papouškovi nebo o gramofonu. Wittgenstein říká: „Slovo „řečová hra“ má vyzdvihnout, že pronášení řeči je částí činnosti nebo určité životní formy. –A představit si řeč znamená představit si životní formu.“

⁴⁹ WUCHTERL, K., HÜBNER, A. *Wittgenstein*. Olomouc: Votobia, 1995.

⁵⁰ WITTGENSTEIN, L. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR 1993. ISBN 80-7007-040-4. str. 137

6 Jazykové hry a výuka

6.1 Pravidla hry ve výuce

Zbývá se zamyslet nad tím, jaký přínos má Wittgensteinova koncepce jazykových her pro pedagogickou praxi. Může pedagog využít tohoto zásadního filosofického obratu v náhledu na funkci jazyka ve filosofii pro svou praxi? Pokud ano, jak mu tyto vědomosti mohou pomoci při výkonu jeho povolání? Odpovědi na tyto otázky se nenabízí úplně přímo, je třeba se k nim postupně dopracovat. Vše nám znesnadňuje fakt, že filosofie není aplikovanou vědou, stejně jako to, že Wittgenstein o tomto tématu ve svých spisech přímo nepojednává. Pohled Jiřího Fialy na tuto problematiku ilustruje hledisko, ze kterého budu celou věc nahlížet. „*Filosofie nás může poučit, že ve výchově a vyučování je důležité jen nevyslovitelné (platí pro matematiku i poezii, ale i pro vtip), to se ovšem ukazuje jen ve vyslovovaném. Těm, kterým se nikdy nic neukázalo (nevyslovitelného), nezbude než testovat to nepodstatné.*“⁵¹

Když si podle vzoru Wittgensteinova učení za výuku obecně dosadíme jazykovou hru, tak se stejně, jako se právě u jazykové hry tento filosof dobral k rodovým podobnostem a pravidlům, dostaneme i my k těmto společným rysům výuky. Chápeme-li tedy samotný průběh výuky jako (jazykovou) hru, jak ji ostatně po studiu Wittgensteinova díla zřejmě chápat musíme, je nasnadě, že se nám do jejího zkoumání bude primárně začleňovat role pravidel.

Již bylo uvedeno, že souhrn jednotlivin, které tvoří jazykovou hru, musí mít neosobní a anonymní charakter, a musí být také objektivně reprodukovatelný. Jazyková hra tak prezentuje svůj základ pouze v ději svého aktuálního fungování, to znamená hraní, a výkonu své funkce, ve které se vytváří její smysl, poslání a účel. Středem tohoto celku je dynamický pohyb, souhra a součinnost všech jeho funkcionálně spojených částí, jejich rozdíl je dán odlišností v posloupnosti jejich zapojování do fungování celku hraní příslušné hry. Je třeba si uvědomit, že centrem jazykové hry je anonymní proces hraní podle objektivních pravidel gramatiky dané jazykové hry.

⁵¹ Čerpáno z osobní korespondence

Pokusme se tedy výuku zasadit do kontextu jazykových her. Samotný proces vyučování nějakého předmětu (cizího jazyka, matematiky, biologie..) se nyní stává určitou jazykovou hrou, kde na jedné straně je učitel a na straně druhé pak žák nebo třída. Tyto dvě strany pak mezi sebou provádí herní tahy, které odpovídají dané jazykové hře. Vyjádřím-li se ještě přesněji, herní tahy odpovídají pravidlům této jazykové hry.

Nejdříve nastíním problém z nejšířšího hlediska, je totiž jistě vhodné zamyslet se zde nad spojitostí mezi hrou a výukou v obecném smyslu. V této situaci se může jednat buď o explicitně vyjádřená pravidla, kdy učitel jasně stanoví, jak se bude žák při výuce chovat. Například tedy stanoví, že bude-li mít žák během vyučovací hodiny nějaký dotaz, musí zvednout ruku, přihlásit se. Tato pravidlo bývá explicitně vyjádřeno zejména v prvních letech školní docházky, učitel ho stanoví a vysvětlí tak, aby ho každý žák pochopil. Představme si nyní sami sebe jako třetí osobu, která tuto hru nezná a přijde do takové třídy, ve které výuka podle těchto herních tahů probíhá. Pokud jsou tato pravidla explicitně vyjádřena například na začátku vyučovací hodiny, pozorující osoba jednoduše pochopí, že žák, který se přihlásí, má nějaký dotaz na vyučujícího. Kdyby se však pozorovatel dostal do třídy starších studentů, řekněme třeba studentů středoškolských, toto pravidlo by zde již s největší pravděpodobností na začátku vyučování vysloveno učitelem nebylo.

Předpokládá se zde totiž, že studenti se během let toto pravidlo již naučili, a tak jej budou používat, aniž by jim ho musel někdo opět na začátku vyučovací hodiny opakovat. Pozorovatel, který se tedy dostane do třídy, ve které je pravidlo takto používáno, jej musí vyčíst z jednání, ve kterém je implicitně skryto. Problém může nastat, když při této hře dochází k pravidelnému porušování tohoto pravidla. V tomto případě si může nezávislý pozorovatel vyvodit nesprávné závěry o pravidlech stanovených ve výuce. Jak ale pozorovatel v tomto případě odliší chybu hrajícího od správného hraní? Pro to lze podle Wittgensteina najít vodítka v chování hráčů. Ostatní žáci, kteří pravidlo dodržují, zaujmou ze své přirozenosti distancovaný postoj k tomu, kdo pravidlo často porušuje nebo ho nedbá. Taktéž učitel může žáka napomenout za to, že nedodržuje stanovené pravidlo. Tímto by se mělo i pozorovateli neznámé pravidlo objasnit.

V tomto okamžiku se člověk může ptát po tom, zda se ještě vůbec jedná o hru, když existuje nějaká neurčitost v pravidlech. Tohoto se Wittgenstein opět chopí způsobem sobě vlastním: „*No, možná že to budeš označovat jako hru, ale v každém případě to není žádná dokonalá hra. To znamená: je to potom přece znečištěné, a já se zajímám jen o to, co tu bylo znečištěno. – Chci ale říci: Chápeme špatně roli, jakou ideál hraje v našem způsobu vyjadřování. To znamená: Také my bychom to označili jako hru, jenomže jsme ideálem oslepeni, a nevidíme tudíž zřetelně skutečný způsob používání slova hra.*“⁵²

Dalším zásadním bodem, který je možno vyvodit z Wittgensteinovy filosofie a následně „aplikovat“ na výuku, je nutnost oboustranného poznání terminologie daného vyučovaného předmětu ještě před zahájením konkrétní jazykové hry. Stejným způsobem, jako je potřeba ujasnit si filosofické pojmy, abychom se mohli zabývat filosofií, musíme jasně rozumět i pojmům, které v rámci studia daného předmětu používáme. Pokud se tak například věnujeme syntaxi nějakého jazyka, musíme rozumět větným členům, ale musíme znát také morfologii a slovní druhy. Věnujeme-li se ve vyučování třeba lexikologii, měli bychom být seznámeni i s jejími lingvistickými disciplínami, jako jsou etymologie, sémantika či frazeologie, ale rovněž bychom měli znát pojmy, které se pod lexikologii řadí, včetně toho, co tyto pojmy zahrnují, a co se už nachází mimo ně. Musíme tedy rozumět pojmu slovo, foném, morfém, slovní spojení a věta. Je nezbytně nutné si v rámci daného předmětu ujasnit, v jakém kontextu přesně se s danými termíny bude pracovat, aby nemohlo docházet k jejich špatnému pochopení.

Můžeme se v tomto smyslu zamyslet nad tím, jestli lze při výuce využít Wittgensteinova pojetí pojmenování. Nejprve je užitečné si uvědomit Fregeho tvrzení, že slovo má význam jedině v souvislosti věty. Wittgenstein toto vysvětluje: „*Pojmenováním věci se ještě nic neučinilo, také se nedá říci, že má nějaké jméno mimo příslušnou hru. Pojmenování a popisování nejsou zajisté na téže úrovni: pojmenování není ještě vůbec žádným tahem v řečové hře.*“⁵³

Pokud se zamyslíme nad tímto názorem a pokusíme se přirovnat si toto mínění k běžné praxi ve výuce, jistě nás hned napadne zcela zásadní rozdíl, který

⁵² WITTGENSTEIN, L. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR 1993. str. 41

⁵³ Tamtéž, str. 37

se zde vyjevuje. Hned v počátečních letech našeho vzdělávání se přece učíme slova, a to tak, že se učíme pojmenovávat předměty, a to téměř bez závislosti na kontextu, popřípadě pouze v jediné z možných situací, ve které se vyskytují. Naučíme se tímto způsobem, že nějaká barva se nazývá červená, a že nějaká věc se jmenuje deska.

Wittgenstein říká, že jsou děti vychovávány k tomu, aby vykonávaly dané úkony, přitom používaly určitých slov, a na slova druhého pak reagovaly stanoveným způsobem. Přitom podle něj zásadní jest na výcviku ta část, kdy učící ukazuje na dané předměty, přičemž na ně zaměřuje pozornost dětí, a pronáší přitom konkrétní slovo, tedy pojmenovává, když tedy například vyslovuje slovo „deska“ ukazující na tento tvar. Tuto situaci Wittgenstein nazývá „učení slovům ukázáním“, neboť dítě se ještě na pojmenování nemůže ptát, a tak tomu nelze rozumět jako „definici“ či „vysvětlení ukázáním.“

Wittgenstein se ke zmíněnému problému vyjadřuje takto: *„Lze říci, že toto učení slovům ukázáním vytváří asociativní spojení mezi slovem a věcí: Co to však znamená? Nuže, může to znamenat všelicos různého; především se však přitom myslí zajisté na to, že dítěti vyvstane na mysli obraz dané věci, když slyší dané slovo.“*⁵⁴ Wittgenstein se však zamýšlí nad tím, zda je toto účelem slova. Dochází, zde k závěru, že toto může být účelem slova, že si mohu myslet takové použití slov, přičemž vyslovení slova pak přirovnává ke zmáčknutí určité klávesy na klavíru představ. S vyslovením nějakého slova nám vyvstává před očima určitá, pravděpodobně neměnná, představa věci. Účinkem učení ukazováním tedy můžeme být jakési rozumění slovu.

Vraťme se nyní opět k pravidlům. Tentokrát se na ně však podívejme z jiného úhlu. Jak lze prakticky při výuce využít pravidel při vyučování? Citujme zde Wittgensteina: *„Mysleme ale na to, v jakých případech říkáme, že se nějaká hra hraje podle určitého pravidla! Pravidlo může být pomůckou při vyučování této hře. Ten, kdo se učí, se ho dozvídá a procvičuje se v něm. - Nebo je náčiním hry samotné. - Nebo: Pravidlo se nepoužívá ani při vyučování, ani při samotné hře; je ale uvedeno v seznamu jejích pravidel. Člověk se této hře učí tak, že se dívá, jak ji*

⁵⁴ WITTGENSTEIN, L. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR 1993. ISBN 80-7007-040-4.

hrají ostatní. Říkáme však, že se hraje podle takových a takových pravidel, protože pozorovatel je může z praxe této hry vyčíst, - jako přírodní zákon, kterým se hraní řídí. - Jak ale ten pozorovatel v tomto případě odliší chybu hrajícího od správného hraní? - Pro to lze najít vodítka v chování hráčů. Mysleme na charakteristické chování těch, kteří opravují přehnutí. Poznat, že to někdo dělá, by bylo možné, i kdybychom nerozuměli jeho jazyku.“⁵⁵

Je nezbytné zdůraznit, že teprve o jedinci, který jistou věc může, který se totiž tuto věc naučil, a proto ji rovněž ovládá, lze říci, že ji také prožil. Wittgenstein se v tomto smyslu vyjadřuje: „*Hovoříme, užíváme určitých vyjádření, a teprve později získáváme obraz o jejich životě.*“⁵⁶ Konkrétně nás pak může na toto téma podnítit Wittgensteinem položená otázka, jak bych mohl vědět například o určitém postoji člověka, že je váhavý, dokud bych nevěděl, že se jedná právě o postoj a domníval se, že je to anatomie této bytosti.

6.2 Učení se řeči hrou

Učení řeči spočívá podle Wittgensteina v určitém výcviku.⁵⁷ Pokud na chvíli zaujmeme roli učitele jazyka, můžeme přitom profitovat právě ze znalosti jeho filosofie. Ten říká, že učení se řeči spočívá v určitém výcviku. Tento výcvik tkví ve využívání určitých slov při daných úkonech. Pro větší srozumitelnost demonstruji problém na příkladu. Dejme tomu, že vyučujeme zahraničního žáka český jazyk. Takovému žákovi řekneme třeba: „Přines mi sešit se svým domácím úkolem.“

Pokud žák nerozumí, ukážeme mu na sešit, který má přinést. Když nám žák sešit přinese, ale nebude vědět, co myslíme zmíněným domácím úkolem, vezmeme si tento sešit a nalistujeme v něm stranu, na které má žák vypracovaný svůj domácí úkol. Poté mu ukážeme tuto stránku, aby pochopil, co jsme po něm požadovali. Tím, že budeme při určitých situacích a činech užívat vždy daných slov, naučíme žáka porozumění řeči z daného kontextu. V příkladu, na kterém jsem tento problém ukázala, bude tak žák zároveň zapojen do jazykové hry, která podle Wittgensteina spočívá v rozkazování a jednání podle rozkazu.

⁵⁵ WITTGENSTEIN, L. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR 1993. str. 54

⁵⁶ Tamtéž, str. 266

⁵⁷ Tamtéž, str. 15

V tomto smyslu je zde nutno zmínit Wittgensteinův předpoklad, že ačkoli někdy slovem „myslet“ označujeme, že věta je doprovázena určitým duševním pochodem, slovem „myšlenka“ tento průvodní pochod neoznačujeme.⁵⁸ „*Co se děje, když se snažíme – třeba při psaní dopisu – najít pro své myšlenky správný výraz? – Tento způsob vyjádření přirovnává zmíněný pochod k pochodu překládání nebo popisování: Myšlenky jsou tu (nejspíš už předtím), a my pro ně hledáme už jen výraz. Tento výraz se pro různé případy hodí více nebo méně. – Ale co všechno se tu nemůže dít! – Podávám se určité náladě, a výraz se dostaví. Nebo: mám před sebou v duchu určitý obraz, který se snažím popsat. Nebo: napadl mě určitý anglický výraz, a chci se upamatovat na odpovídající německý. Nebo: udělám určité gesto a ptám se sebe sama: „Jaká slova odpovídají tomuhle gestu?“ Atd. Kdyby mi nyní někdo položil otázku: Měl jsi tu myšlenku předtím, než jsi měl ten výraz?“ co by se tu muselo odpovědět? A co na otázku: V čem spočívala ta myšlenka, jak byla před oním výrazem?*⁵⁹

„Máme tu před sebou podobný případ, jako když si nějaká věta s oním zvláštním slovosledem, jaký má němčina nebo latina, nemůže prostě být myšlena tak, jak je dána. Že člověk ji musí nejprve myslet, a teprve pak seřadí slova do onoho zvláštního slovosledu. (Jeden francouzský politik kdysi napsal, že charakteristickou vlastností francouzštiny je to, že v ní slova následují v takovém pořádku, v jakém je člověk myslí.)“⁶⁰ Celková forma věty podle Wittgensteina tedy již byla v naší mysli, ještě než jsme ji vyslovili, přičemž lze obecně říci, že v ní byla i se stejným slovosledem, avšak je nezbytné si uvědomit, že toto zamýšlení větné formy předem bylo umožněno tím, že daným jazykem umíme mluvit.

„Člověk může přece něco říci, jen když se naučil mluvit. Kdo tedy něco chce říci, musel se k tomu také naučit ovládat určitou řeč; a je nicméně jasné, že mohl chtít mluvit, a proto ještě nemusel mluvit skutečně. Zrovna tak jako člověk netančí tím, že tančit chce. A když pak člověk přemýšlí, tak mysl sáhne po představě tančení, mluvení atd.“⁶¹

⁵⁸ WITTGENSTEIN, L. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR 1993. str.134

⁵⁹ Tamtéž, str. 135

⁶⁰ Tamtéž, str. 135

⁶¹ Tamtéž, str. 136

Wittgenstein také říká, že se nedá uhádnout, jak nějaké slovo funguje. Musíme podle něj pozorovat jeho způsob používání a z toho se pak učit. Problém je ale v tom, že je třeba odstranit předsudek, který tomuto učení stojí v cestě, přitom to není žádný hloupý předsudek.⁶²

6.3 Problémy při učení řeči ukazováním

Jedním způsobem učení se řeči je podle Wittgensteina ukazování. Tento způsob je samozřejmě značně limitovaný, jelikož jej lze využít pouze na materiální věci.

Vyučuji-li třeba biologii a chci v rámci anatomie žákům vysvětlit, co je stehenní kost, jednoduše ji ukážu na kostře, která bývá jako běžná pomůcka součástí biologické učebny. Jsem-li ale češtinář a probírám slovní druhy, jak mohu žákům ukázat, co je to přídavné jméno nebo sloveso? Zde se nám však ukazuje veškerá omezenost tohoto způsobu učení. Jedná se zde svým způsobem o návrat ke kritice Augustinova určitého obrazu podstaty lidské řeči, o které jsem již v rámci rozboru Wittgensteinova pozdního díla hovořila.

Wittgenstein říká: *„Definice ukázáním vysvětlí použití – význam – slova, jestliže je již jasné, jakou roli má v řeči toto slovo vůbec hrát. – Můžeme říci: na pojmenování se ptá smysluplně jen ten, kdo už je s to je k něčemu použít. – Ten, kdo přijde do cizí země se bude někdy učit řeči tam žijících lidí z příslušných vysvětlení, která mu podají ukázáním; a výklad těchto ukázání bude muset často uhodnout, někdy bude hádat správně, jindy nesprávně. Myslím, že nyní můžeme říci: Augustinus popisuje učení se lidské řeči tak, jako kdyby dítě přišlo do nějaké cizí země a řeči této země by nerozumělo; to znamená, jako by už určitou řeč mělo, jenom ne tuto. Nebo také: jako by dítě již mohlo myslet, ale ještě ne mluvit. A myslet by znamenalo něco jako: mluvit sám k sobě.“*⁶³ Poslední dvě věty ukazují paradox, který chápe Wittgenstein na Augustinovu učení. Jak by přece dítě mohlo myslet, pokud nemluví? A jak by mohl existovat soukromý jazyk? Oboje jsme si však již objasnili v předešlých kapitolách.

⁶² WITTGENSTEIN, L. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR 1993. str. 137

⁶³ Tamtéž

Wittgenstein ještě říká: „Mezi příkazem a provedením je propast. Ta musí být vyplněna chápáním. Teprve v chápání je dáno, že máme udělat TOTO. Příkaz – to jsou přece jen zvuky nebo inkoustové čáry.“⁶⁴ Uvádí, že pokud někomu zadáme příkaz, aby třeba zvedl paži, zdá se tento příkaz být téměř jednoznačný, vyjma otázky, jak ten, komu prikazujeme, ví, že má právě tento pohyb udělat. „*Jak ví vůbec u jakýchkoli znaků, které mu předkládám, jak jich použít?*“⁶⁵ Pokud pak tento příkaz doplním dalšími znaky, například budu ukazovat střídavě na sebe a druhého, abych tímto naznačil, že má po mně gesto zopakovat, či začnu přidávat k původnímu pohybu nějaké povzbudivé posuňky, pak se začne zdát, jakoby tento příkaz začal lámaně hledat výraz. Wittgenstein tedy vysvětluje, že když zadáme příkaz, může se zdát, jakoby to poslední, co si tento příkaz přeje, muselo zůstat nevyjádřeno, právě kvůli oné propasti mezi příkazem a jeho plněním.⁶⁶

⁶⁴ WITTGENSTEIN, L. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR 1993. str. 159

⁶⁵ Tamtéž, str. 160

⁶⁶ Tamtéž

6.4 Wittgensteinova cesta k nevyslovitelnému

Rozlišení mezi tím, co lze říci a tím, co lze ukázat, vede k odmítnutí tradičního pojetí filosofie. Tradičně orientovaní filosofové se domnívají, že filosofie je podobně jako běžná věda soustavou pravdivých výroků. Tyto výroky se však netýkají běžných empirických předmětů, ale „předmětů“, které náš empirický svět přesahují a současně jej podmiňují a vysvětlují. Netýkají se tedy určité specifické části, ale celku veškerenstva.

Z Wittgensteinova pojetí jazyka však vyplývá, že mluvit o jiných než faktických záležitostech je v principu nemožné. Na tyto záležitosti lze pouze, jak jsme již vysvětlili, ukázat; nelze však o nich, jak to činili tradiční filosofové, vést vědecký diskurs. Pojetí věty, které Wittgenstein předložil, je obrazové a obraz může v přísném slova smyslu zobrazovat fakt, jakožto určité spojení předmětů. Zjednodušeně řečeno: nakreslit nebo modelovat můžeme například uspořádání předmětů na stole, nikoli však nějaký metafyzický princip. Obraz nadsmyslové skutečnosti se tak stává něčím nesmyslným. Charakter obrazů však mají podle Wittgensteina nejenom malby v běžném slova smyslu, ale i věty našeho jazyka. Jazyk je z tohoto důvodu odpovídajícím prostředkem k zachycení smyslově vnímatelné reality, nehodí se však k tomu, abychom se jeho pomocí vyjadřovali o tradičních tématech filosofie.

Wittgenstein se proto podobně jako logičtí pozitivisté domnívá, že většina vět a otázek, které byly napsány o filosofických věcech, není nepravdivá, nýbrž nesmyslná. Nemůžeme proto vůbec takovéto otázky zodpovědět, nýbrž jen prokázat jejich nesmyslnost. Většina otázek a vět filosofů spočívá totiž podle Wittgensteina na tom, že nerozumíme naší jazykové logice. A nelze se proto divit, že nejhlubší problémy vlastně žádné problémy nejsou.

Jaký úkol tedy má podle Wittgensteina za těchto okolností filosofie? Vždyť jistě není jednou ze speciálních, tzn. přírodních věd. Cílem filosofie je podle něj logické ujasnění myšlenek. Filosofie není naukou, nýbrž činností. Filosofické dílo sestává podstatně z objasnění. Výsledkem filosofie nejsou „filosofické věty“, nýbrž vyjasnění vět. Filosofie má vyjasnit a ostře ohraničit myšlenky, které jsou jinak jakoby matné a nevýrazné.⁶⁷ Po projasnění našich vyjadřovacích prostředků totiž

⁶⁷ WITTGENSTEIN, L. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH 2007. (6.53-6.54)

vidíme, že jejich pomocí nejsme s to vyjádřit nic jiného než běžná empirická fakta. Není-li však možné hovořit o Bohu a o transcendentních principech našeho světa, čeho pak se má filosofie týkat? Filosofie podle Wittgensteina nemá svůj předmět, filosof nehledá pravdu, filosof pouze vyjasňuje smysl toho, co říkáme. Právě díky tomuto vyjasnění se zbavíme všech problémů, kterými se filosofové do této doby zabývali. Filosofie tedy není teorie či nauka, ale činnost. V úvodu *Traktátu* to říká Wittgenstein naprosto jasně: „*Kniha se zabývá filosofickými problémy a ukazuje – jak se domnívám - že kladení těchto problémů spočívá na nepochopení logiky našeho jazyka.*“⁶⁸ Myšlenku *Traktátu* také vystihuje jeho závěrečná věta: „*O čem nelze mluvit, o tom se musí mlčet.*“⁶⁹

Tyto myšlenky se zdají být zejména stoupencům logického pozitivizmu velmi blízké. Vypadá to, že se Wittgenstein opravdu důvtipně vypořádal jak s metafyzickou filosofií a etikou, tak i s teologií. Tyto disciplíny jsou především díky myšlenkám, které nacházíme v *Traktátu*, jednou provždy překonány. Myšlenky *Traktátu* jsou tak důležitým krokem k tomu, aby lidstvo, jak ostatně předpovídal Auguste Comte, dospělo do pozitivního stadia. V tomto ohledu navazuje na Wittgensteina například vůdčí postava Vídeňského kroužku Moritz Schlick, který pod vlivem Wittgensteina dochází k přesvědčení, že filosofie budoucnosti nebude mít jiný úkol než vyjasnit věty přírodovědy či věty běžného jazyka. Důsledkem této činnosti mimo jiné bude, že se tradiční filosofické, ale i teologické kladení otázek ukáže jako nesmyslné. Tradiční filosofie a teologie tak budou díky projasnění významu překonány.

Toto novopozitivistické nadšení pro Wittgensteina ale není tak jednoznačné, jak by se mohlo zdát. Neboť, jak jsme již bylo zmíněno, Wittgensteina nelze považovat za myslitele, který by se pomocí projasňování významu a zdůrazňování vědeckého přístupu pokoušel překonat náboženství či metafyziku. Wittgenstein se totiž na rozdíl od stoupenců logického pozitivizmu ani v nejmenším nezříká své touhy po transcendentnu. Filosofie má ohraničit myslitelné, a tím i nemyslitelné. Má ohraničit nemyslitelné zevnitř prostřednictvím myslitelného. Tím, že jasně představí vypověditelné, ukáže to, co je nevypověditelné.

⁶⁸ WITTGENSTEIN, L. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH 2007. str. 7

⁶⁹ Tamtéž, (6.54)

Diktáty Fr. Waismannovi začínají otázkou: „*Rozumíme větě? Nebo je to věta, až když tomu rozumíme?*“

V tomto okamžiku je užitečné zamyslet se nad hodnotnou pasáží z dopisu Wittgensteina Engelmannovi: „*Pokud se nepokoušíme vyslovit to, co je nevyslovitelné, není toto nevyslovitelné ztraceno, protože se – nevyslovitelně – ukazuje ve vysloveném.*“ *Pokusíme-li se vyslovit nevyslovitelné, dostaneme nesmysl (Unsinn). Je to vlastně velice jednoduché, stačí si to ukázat na vtipu: ten se musí vyprávět (vyslovit), když se pak snažíme někomu vtip vysvětlit, dostaneme nesmysl, kterému se nikdo nezasměje. Přesně tak je tomu i s poezií – ale i s matematikou. Proto se z toho nedá nic „naučit“ (natož pak testovat – zkuste udělat test typu a, b, c na nějaký vtip). Nelze se k tomu všemu ale dostat jinak, než usilovnou prací s vysloveným (o které nakonec vůbec nejde) v naději, že se něco ukáže.*“⁷⁰

Z uvedeného nám vyplývá, že právě v nevyslovitelném se nám vyjevuje podstata věci, o jejíž pochopení usilujeme. Pokud se před námi toto nevyslovitelné vynoří, dostává naše snažení správný smysl a cíl. Abychom k takovému vysvitnutí podstaty dospěli, je však nezbytná nelehká práce právě s vysloveným, a proto lze konstatovat, že právě tato usilovná práce s vysloveným, promítneme-li si to na výuku, pak se jedná o studium samotné, nás teprve může dovést k pochopení toho podstatného. Je však třeba znovu připomenout, že i když se k této podstatě dobereme, zůstává nevyslovitelnou, a tedy nevysvětlitelnou.

⁷⁰ ENGELMANN, P. *Ludwig Wittgenstein – Briefe und Begegnungen*. München/ Wien, 1970.

7 Závěr

Wittgensteinovo odvrácení se a zamítnutí vlastní filosofie, kterou shrnul v díle *Tractatus logico-philosophicus*, a o jejíž koncepci zprvu prohlašoval, že vyřešila veškeré problémy filosofie, považoval tento filosof za zcela opodstatněné. Teorie vsutku nebrala v úvahu veškerou bohatost jazyka a omezovala se na pouhé pojmenování a jeho umístění ve větě, ilustrované na obrázkové teorii. Přiklon k Wittgensteinovu druhému, v mnohém protichůdnému řešení otázky jazyka ve filosofii, které je rozebráno teprve v posmrtně vydaných *Filosofických zkoumáních*, se proto nabízí jako příhodnější řešení. Toto pojetí již zahrnuje variabilnost jazyka, nevymezuje se pouze na jednotlivá slova jako pojmenovávání věcí.

Jazyková hra je podstatou celé této Wittgensteinovy pozdní filosofické koncepce. Jazykové hře je třeba rozumět v závislosti na kontextu, ve kterém se objevuje, neboť bez vztahu k němu dochází k mnohoznačnosti vyřčeného, což nás dovádí k nesprávnému pochopení slova, a následně tedy i k nesprávnému závěru.

To je také důvod, proč se podle Wittgensteina mění dosavadní úkol filosofie. Nyní musí filosofie třídit jazykové hry, tím se pak konečně vyřeší stávající problémy v porozumění a zamezí se problémům novým.

Pedagogický rozměr jazykových her je zřetelný a v nejobecnějším smyslu se překrývá právě se zmíněným významem filosofickým, tedy třídění jazykových her je nutné v každém směru, kdy s nimi pracujeme. Za centrum této problematiky je možno považovat otázku nevyslovitelného, ke kterému se však lze dopracovat pouze prostřednictvím oblasti vyslovitelného.

8 Zdroje

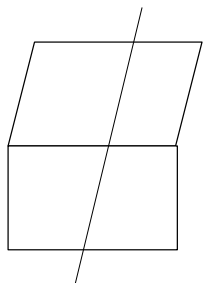
Seznam literatury

1. ANZENBACHER, A. *Úvod do filosofie*.
2. GADAMER, H.-G. *Aktualita krásného: umění jako hra, symbol a slavnost*. Praha: Triáda 2003. ISBN 80-86138-48-8.
3. GADAMER, H.-G. *Člověk a řeč*. Praha: OIKOYMENH 1999. ISBN 80-86005-76-3.
4. GLOMBÍČEK, P. *Soukromý jazyk, pravidla a Wittgenstein*. Praha: Filosofia 2006. ISBN 80-7007-248-2.
5. PEREGRIN, J. *Kapitoly z analytické filosofie*. Praha: Filosofia 2005. ISBN 80-7007-207-5.
6. PEREGRIN, J. *Člověk a pravidla*. Praha: Dokořán, 2011. ISBN 978-80-7363-347-9.
7. STÖRIG, H.J. *Malé dějiny filosofie*. Praha: Zvon, 1992.
8. WITTGENSTEIN, L. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR 1993. ISBN 80-7007-040-4.
9. WITTGENSTEIN, L. *O jistotě*. Praha: Academia, 2010. ISBN 978-80-200-1905-9.
10. WITTGENSTEIN, L. *Poznámky o barvách*.
11. WITTGENSTEIN, Ludwig. *Předběžné studie k Filosofickým zkoumáním obecně známé jako Modrá a Hnědá kniha*. Vyd. 1. Praha: Filosofia, 2006. ISBN 80-7007-237-7.
12. WITTGENSTEIN, L. *Rozličné poznámky*. Praha: MF 1993. ISBN 80-204-0360-4.
13. WITTGENSTEIN, L. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH 2007. ISBN 978-80-7298-284-4.
14. WUCHTERL, K., HÜBNER, A. *Wittgenstein*. Olomouc: Votobia, 1995. ISBN: 80-85885-07-7.

Internetové zdroje

1. PEREGRIN, J. *Wittgenstein a pravidla našich jazykových her*. Dostupné z: <http://jarda.peregrin.cz/mybibl/PDFTxt/536.pdf>. Staženo 30.11.2011.
2. SOUSEDÍK, P. *Vznik filosofie a vědy z perspektivy Wittgensteinovy jazykové filosofie*. Dostupné z: kfcmtf.upol.cz/petr/sousedik-Bratislava.doc. Staženo 14. 3. 2012.

9 Přílohy

Obr.1.: Konvexní schod. (Filosofická zkoumání, str. 258)

Obr.2.: Znak představující např. písmeno. (Filosofická zkoumání, str. 267)